

További balkáni adatok a fajtaidegen fákon termő alma legendájához

Egy korábbi dolgozatban¹ alkalmam volt áttekinteni a fűzfaalma (másként: fűzalma, fűzfán termő alma, fűzfába oltott alma) hiedelmének adatait a magyar és délszláv folklórban, s hozzájuk társítani két 17. századi adatot az akkori muzulmán világból, Evlia Cselebi török világutazó megörökítésében. Rapaics Raymund először 1935-ben vette számba a fűzfaalma általa ismert magyar és idegen adatait.² Ezek alapján tette az alábbi megállapítást: „A fűzalma tehát korántsem korunk találmánya, hanem ősi hagyomány. Ismerték már a XIV–XV. század magyarjai is. Vajon mit értettek rajta? Ha az ember ilyesmire meg akar felelni, első kötelessége elővenni a külföldi irodalmat. Amennyire tehettem, megtettem, s meg kellett állapítanom, hogy a külföld nem ismer és hajdan sem ismert fűzalmát, már ami a nevet illeti. Ez a név tehát itt keletkezett az országban.”³

A föntebb említett dolgozatomban felsorolt kosovói szerb adatok, mint látható volt, nem igazolják Rapaics elképzelését, de Evlia Cselebi Kaukázus környéki és ciprusi adata sem. Mint már utalhattam rá, elképzelhetően erről lehet szó, hogy a középkor és az újkor civilizált országaiban – itt nem szólva a Rapaics által összegezett antikvitásbeli adatokról – különösen a fejlett gyümölcskultúrájúak körében, minden bizonnyal virulens lehetett a fűzfaalma hiedelme, az utókor azonban megfeledezett róla, vagy pedig az írásos adatokat senki nem vette és kereste elő azóta. (Szinte véletlenül kerültek elő az előbb már említett adatok Evlia Cselebi útinaplójából, hála Gliša Elezović oszmanológus figyelmének és törekvésének, hogy felfedezését megossza a folkloristákkal.)⁴

¹ Lásd JUNG 2006.

² Lásd RAPAICS 1935.

³ Ugyanott: 120. 1940-ben megjelent könyvében (A magyar gyümölcs) megállapítását nem ismétli meg.

⁴ Vö. ELEZOVIĆ 1953.

Elezović a kosovói fűzfaalmával kapcsolatos nyelvi és hiedelmi adatokat még a 20. század elején jegyezte fel, mivel azonban paralellekre abban az időben még nem lelt, a kérdést csak ötven esztendő múlva dolgozta fel és tette közzé. Ennek az volt az oka, hogy a fűzfán termő alma hiedelme számára is oly képtelenségnek tűnt, hogy évtizedekig nem is foglalkozott vele, akkor azonban már a fűzfaalma (*jabuka vrbovača*, *vrbovača* vagy hasonló alakban) lexikális adatként már feljegyzést nyert. Ezeket az adatokat dolgozatomban ismertettem Elezović nyomán. Úgy tűnik azonban, hogy ő sem figyelhetett mindenre, ennek következtében néhány kiváló adat elkerülte figyelmét. Ezeket tárom most az olvasó elé, mintegy arra utalva, hogy a fűzfaalma hiedelme a Balkánon sokkal elterjedtebb lehetett, mint azt hinni lehetne. Érdekes módon ezekre az adatokra a többi szerb etnobotanikus sem figyelt fel.

Egy 20. századi szerb mozgalmi ember, aki egyébként amatőr pomológus is volt, több könyvecskéjében is kiadott bennünket érdeklő adatokat. Dragiša Lapčevićről (1867–1939) van szó, akinek gazdag opusa elkerülhette Elezović figyelmét, annak ellenére, hogy kortársak voltak.

Egy szerb gyümölcészeti szójegyzékében olvassuk az almanevék felsorolása között: *vrbovača* (fűzfaalma).⁵ Ez az almanév már régi ismerősünk, s Lapčević adata azért érdekes számunkra, mert Szerbiában az eddigi néhány adat mellé hirtelen újabbak csatlakoznak, több helyről is⁶, ami annak lehet bizonyítéka, hogy nemcsak az elnevezés, hanem a kapcsolódó hiedelem is ismert lehetett szélesebb körben is. Egy másik könyvecskéje, amely „Dél-Szerbia” gyümölcseit tárgyalja⁷, ezúttal azért lehet érdekes számunkra, mert a problematikát Macedónia irányába bővíti ki, ez a földrajzi név ugyanis az 1920-as években a mai Macedóniára vonatkozott. Az itteni almanevék között szerepel a *vrbosnica* (jelentése: fűzfaalma). Továbbá újra régi ismerősünk, a *vrbovača* (fűzfaalma), melyről azt olvassuk: „Szerbia régi határai között létezik a *vrbovača*, mely ízét nevééről kapta.”⁸ Sajnos nem lehet tudni, hogy milyen ízről van szó, az utalás mindenesetre a fűzfára vonatkozik. Hasonló utalás a magyar 18. században Bél Mátyásnál már előfordul.⁹ Ott tartunk tehát, hogy valószínűleg a macedón és a bolgár pomológiában sem lenne reménytelen a fűzfaalma ottani hiedelmei után kutatni.

Lapčević könyvecskéi azonban nemcsak a balkáni fűzfaalma adatait őrizték meg számunkra, hanem olyan jelzéseket is tartalmaznak, amelyek a további más fák termő alma hiedelmének virtualitását is felvetik. Felmerül ugyanis a virtuális „*jegenyealma*” forma is.

⁵ LAPČEVIĆ 1923. 8.

⁶ Ugyanott. Négy helyről idézi a *vrbovača* almanevet.

⁷ LAPČEVIĆ 1925.

⁸ Ugyanott: 14.

⁹ Idézi JUNG 2006. 75. a kérdés korábbi irodalma alapján.

Lapčević egy népdalt idéz, melyben felbukkan a bennünket érdeklő almafajta. Magyar fordításban:

Megkínállak mindenféle jóval,
A tengerről fűgét hozok néked,
Édes szőlőt Mosztár városából,
Nyárfaalmát a jegenyenyárról,
Aszalt szilvát a legzöldebb ágról,
Harmat alatt vert ószibarackot,
Fogaimmal megharapott almát,
Megharapva, ámde meg nem rágva.¹⁰

A magyar változat szükségképpen szem előtt tartotta a tízes versforma követelményeit, ennek ellenére alapjában véve tartalmilag is hű az eredetihez. Lássuk hát a virtuális „*jegenyemaalma*” vagy „*nyárfaalma*” problematikáját. Az eredetiben a *jablan drvo* és a *jablanska jabuka* szerepel. Maga a *jablan* szó, jelentését tekintve, érdekes képet mutat a legfontosabb szótárak vallomása tükrében. A szerbhorvát nyelv egyik legfontosabb szótára szerint a *jablan* szó első számú jelentése „a füzek családjába tartozó fa (*Populus pyramidalis*)”. Harmadik jelentésként a „téli almafajta” meghatározást adja.¹¹ Ugyanez a szótár a *jablanka* jelentését ugyancsak téli almafajtaként határozza meg. A másik legfontosabb modern szerbhorvát szótár a *jablan* jelentését „magas lombhullató fa (*Populus pyramidalis*)” meghatározással adja, de egyéb jelentései is vannak, pl. *körtefajta*.¹² A horvát és szerb nyelv még a 19. században indított hatalmas szótára ugyancsak figyelemre méltó adatokat közöl: a *jablan* jelentése „kezdetben almafa, ma leginkább nyárfa (*topola*), amely magas növésű (*Populus pyramidalis*)”. Az is megtudható az adatok között, hogy korábban *platán* jelentése is volt. Második jelentésként az *almafa* meghatározását említi.¹³

A horvát vagy szerb nyelv etimológiai szótára szerint a *jablan* jelentése lehet *platán*, de *alma* is!¹⁴

A szerb–magyar és horvát–magyar szótárak a *jablan* jelentéseként a *jegenyé*, a *nyárfa*, a *jegenyenyárfa* vagy *olasz nyárfa* alakokat adják meg.¹⁵ A szerbhorvát–

¹⁰ LAPČEVIĆ 1921. 41. és 51. A magyar szöveg saját fordítás, az eredeti szöveg: „Ja ću tebi ponude doneti: / S mora smokve, iz Mostara groždje, / S jablan drva jablanski jabuka. / Suvi šljiva sa sirovi grana, / Švelteliye za rose nabrani, / I jabuka, zubom zagrizani, / Zagrizani, al neizjedeni.”

¹¹ Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika II. Novi Sad–Zagreb, 1967. 549.

¹² Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika 8. Beograd, 1973. 478.

¹³ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika IV. Zagreb, 1892–1897. 383.

¹⁴ Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I. Zagreb, 1971. 742.

¹⁵ Ezeknek a közép- és kéziszótáraknak adatait nem sorolom fel.

magyar nagyszótár ezzel szemben a *jegenye* és a *jegenyenyár* mellett (*Populus italica/pyramidalis*) ötödik jelentésként az *alma* szót is közli.¹⁶

Mint látható, a szótárak a *jablan* latin megnevezésben egységesek, s a fűzek családjába sorolják. Magyarul általános a *nyárfa* vagy a *jegenyenyár* megfeleltetés, de újvidéki szótárunk az *alma* jelentésváltozatot is megadja. Ez a megfeleltetés etimológiailag elfogadható, lásd a Skok-féle szótárból idézett adatot, de korántsem valószínű, hogy élő, recens jelentésről lenne szó, hisz akkor a két legfontosabb főntebb idézett szerbhorvát–horvátszerb szótár is tudna róla. Ebből az következik, hogy a boszniai eredetű népdalban¹⁷, melyet idéztem, a *jablan drvo* nem jelenthetett mást, mint *nyárfát*, *jegenyefát* vagy *jegenyenyárt*. Almafát semmiképpen, mert a fűzfák családjába sorolt fajta *alma* jelentése addigra már a népdalszerzők és -énekesek tudatában rég elhalványodott, s ma is csupán a szláv nyelvek etimológiája ismeri.

Indokolt tehát a fordításomban adott „nyárfaalma” változat, de lehetne akár „jegenyealma” vagy „jegenyenyár-alma” is.

Ebből az következik, hogy a *fűzfaalma* analógiájára elképzelhető a balkáni régiségben a „nyárfaalma” változat is, bár erre ebben a pillanatban egyéb megerősítő adatokkal nem rendelkezünk. Hogy ebben az adatközlésben mégis felvettem ezt a lehetőséget a régiségben, azt az is támogathatja, hogy a *jablan*, tehát a *jegenye* vagy *nyárfa* ugyancsak a fűzfafélék családjába tartozik, továbbá a *jablan* jelentése a múltban „*platanus*”, tehát *plátán* is lehetett. Azt viszont már Lippai János 1667-ben megjelent *Gyümölcsöskert* című művében olvashattuk¹⁸, hogy almafát miféle alanyra „olthatni”, ezek között szerepel a *fűzfa* és a *platanus* is! Nem képtelenség tehát feltételezni, hogy a fentebbiekben idézett boszniai szerb nyelvű népdalrészlet a fajtaidegen fákra (alanyokra) oltott *alma* legendájának egy eddig észre nem vett elágazására utalhat.

Az a Lapčević, aki az általam is idézett népdalrészletet először észrevette, egészen más síkon gondolkodott, amikor értelmezni próbálta a kérdéses részletet.¹⁹ Ő nem ismerte a *fűzfaalma* legendáját, tehát nem is próbált analógiát vonni a *fűzfaalma* és a virtuális „jegenyealma” között. Arra azonban rájött, hogy a kérdéses verssor nem lehet képtelenség vagy értelmetlenség, hisz a többi sornak is jól értelmezhető jelentése van. Ő a *jablan* szóban az ószláv *alma* jelentést következtette ki²⁰, ami szerinte az oroszban ma is megvan, de

¹⁶ Srpskohrvatsko–madjarski rečnik. Szerbhorvát–magyar szótár I. Novi Sad, 1968. 540.

¹⁷ LAPČEVIĆ az ének címét és lelőhelyét nem közli, ami nem meglepő a balkáni filológiában.

¹⁸ Idézi: RAPAICS 1935. 121.

¹⁹ LAPČEVIĆ 1921. 49–57.

²⁰ Ugyanott: 52–55.

más szláv nyelvekben is. Ennek következtében az „almafáról alma” jelentést véli kiolvasni a kérdéses sorban („S jablan drva jablanski jabuka”). Ez a logika téves, hisz a köznyelvi szóhasználat távol áll a még oly megalapozott etimológiai spekulációktól is. S az általában analfabéta balkáni nép- és hősdalszerzők esetében szófejtő műveltségről beszélni alapvető tájékozatlanság, annál inkább képzelhető el, hogy a népdalszövegek a kor hiedelmeinek és legendáinak lecsapódásai is egyben. A népdalokat nem tudós etimológusok, hanem a pórnép egyszerű gyermekei alkották és adták tovább, bővítve és szűkítve is rajtuk, attól függően, hogy a körülmények és szándékok hogy határozták meg azt.

Végezetül, anélkül, hogy minden vonatkozásában értelmezni tudnám, megemlítek még egy, a szerb verses epikából származó adatot, amely a fajtaidegen fákon termő alma témájába tartozik. A *János és az óriások vezére* (Jovan i divski starješina) című epikus énekben²¹ arról van szó, hogy az anya, szeretőjével szövetkezve, el akarja veszejteni fiát, Jánost. Ezért mindenféle veszélyeknek és próbáknak teszi ki. Ezek között szerepel többek között, hogy gyógyszerként azt kéri fiától, hogy hozzon számára „almát a bükkfáról” (Sa bukve jabuku). János teljesíti is a kérést „S a bükkfáról az almát lekapja” (Te dofati sa bukve jabuku), miközben a hús forrás mellett ráveti magát az éhes sárkány. János természetesen legyőzi, s a többi veszélytől is megszabadul. Ebben a pillanatban eldönthetetlen, hogy mindössze az epikus énekes képzeletének termékéről van-e szó, amikor olyan kívánságokat fogalmaz meg, melyeket teljesíteni lehetetlen, de melyeket az epikus hős mégis teljesít, vagy pedig a virtuális „bükkfaalma” is az általam is tárgyalt „fűzfaalma”, vagy az ugyancsak virtuális népköltésbeli „jegyenyealma”, illetve „nyárfaalma” körébe tartozik.

Ha a „bükkfaalma” verses epikai példája a guszlárok képzeletének terméke is (ahogy ebben a pillanatban tűnik), nem elképzelhetetlen, hogy a példa mögött a fűzfaalma tekintélyes balkáni adattárral igazolható legendájának hinterlandja munkálhatott.

Vuk Karadžić terjedelmes opusában nincsenek adatok, amelyek a fűzfaalma hiedelmét és legendáját megerősítenék; maga tehát nem találkozott vele, vagy pedig nem hitt benne, mint kezdetben Elezović sem. Ha tehát a későbbi gyűjtők találkoztak is a fűzfaalmával, ők sem hittek az adat hi-

²¹ A Karadžić-féle népdalok II. kötetének 8. szövege, gyűjtötték Montenegróban. Az epikus énekkel többen foglalkoztak, de a „nyárfaalma” kérdése nem került terítékre. A délszláv folkloristák számára az volt a kérdés, hogy a prózai változatok (népi elbeszélések) nyomán alakultak-e ki a verses epikai változatok, vagy pedig fordítva. Lásd: MARETIĆ 1966. 278–280., illetve MILOŠEVIĆ-ĐORĐEVIĆ 1971. 35–50. A fejezet címe: Neverna mati (sestra). Vagyis A hűtlen anya (nővér). A történet nemzetközi típuszáma AaTh 590. A tanulmány további gazdag irodalommal.

telében, mivel Vuk Karadžić életművének vitathatatlan tekintélye és zsinórmérték volta már eleve a cáfolatot jelentette. Úgy lehet venni, hogy ha Karadžić könyveiben nem találták a kérdéses motívumot, akkor úgy tekintették, hogy olyan nincs is a szerb tradícióban. Sőt található nála néhány olyan adat, amely a fűzfaalma hiedelmének „népköltészeti” cáfolata lehetett a kortárs vagy későbbi gyűjtők szemében. Proverbiumgyűjteményében olvasható például az alábbi példa: „Ha majd a fűzfa szőlőt terem. Vagyis: soha.” Karadžić elmeséli azt az esetet, melyet gyermekkorában hallott, mintegy a szólás eredetét megmagyarázandó: az ének arról szólt, hogy a férjezett nővér arra kérte magára haragított fivérét, hogy az látogassa meg, mire az azt válaszolta:

„Ha a fűzfa szőlőt terem,
Szár az jávor pedig almát.”²²

A szólást Karadžić később szerb szótárában is közzétette²³, ahonnan aztán mások is átvették, mint a lehetetlenség, vagyis képtelenség nyelvi megfogalmazását.²⁴ A fűzfaalma esetleg felbukkant adatainak ez a közlés aztán útját állta. Ebbe a csapdába a kitűnő Veselin Čajkanović is beleesett, etnobotanikai szótárában nem közöl adatokat a fűzfaalmáról, pedig Európában képzett klasszikafileológusként az általa használt és forgatott irodalomban lehetetlen, hogy nem találkozott volna vele. „A fűzfa szőlőt terem” proverbiumot a lehetetlenség megfogalmazásának tartja, melynek több előfordulását felsorolja a szerb népdalokban és közmondásokban.²⁵ Legfontosabb adata egy népi elbeszélésben található, amelyben a hűtlen asszony betegséget színlel, s férjét elküldi számára „fűzfáról almát” hozni. Idéz továbbá olyan népdalrészleteket is, ahol a „fűzfáról alma”-szerű képtelenségeket sorolja fel a népköltészetben: eszerint egy átokban a leányzó akkor fog férjhez menni, ha majd három napot lát az égen, ha majd meghallja, hogy a hal mit énekel, ha majd a jávorfa almát terem, a sárga fűzfa pedig fehér szőlőt.²⁶ Ha tehát a fűzfaalma folklóradatai a felsorolt képtelenségek közé tartoztak, legalábbis Karadžić és Čajkanović adatainak vallomása szerint, akkor valóban semmi esélye sem lehetett annak, hogy az Evlia Cselebi által is prezentált folklórvalóság fűzfaalmája bekerüljön a Vuk Karadžić által kanonizált és megrendíthetetlen szerb folklórhoz.

²² KARADŽIĆ 1965. 134.

²³ KARADŽIĆ 1935. Vrba szócikk. (Számos más kiadásban is.)

²⁴ Lásd: SOFRIC 1912. 74. A fűzfát tárgyaló fejezetben.

²⁵ ČAJKANOVIC 1985. 74.

²⁶ Ugyanott. Lásd még ČAJKANOVIC 1927. 492.

Ma már tehát alig lehet abban reménykedni, hogy a fűzfaalma folklóradatai előkerülnek majd, ha valaha is feljegyzésre kerültek a balkáni folklorisztikában, ha csak valakinek nem kerül kezébe az a jubileumi múzeumi évkönyv, melyben Gliša Elezović alapvető komparatív dolgozata²⁷ és adatközlése megjelent. Ennek azonban kevés esélye van.

Irodalom

ČAJKANOVIĆ, Veselin

1927 *Srpske narodne pripovetke. Knjiga 1.* SEZ 41. Beograd

1965 *Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama.* Rukopis priredio i dopunio Vojislav Đurić. Beograd

ELEZOVIĆ, Gliša

1953 *Jabuke vrbovače i vrba. Zbornik EM u Beogradu 1901–1951.* Beograd, 1953. 273–274.

JUNG Károly

2006 *Fűzfaalma: pró és kontra. Egy pomológiai legenda első magyar említésének 600. évfordulóján. Hungarológiai Közlemények* 12(2006) No 2. 74–89.

KARADŽIĆ, Vuk St.

1935 *Srpski rječnik istumačen nemačkim i latinskijem riječima.* 4. državno izdanje. Beograd

1965 *Srpske narodne poslovice.* Priredio Miroslav Pantić. Beograd

LAPČEVIĆ, Dragiša

1921 *Voćke, voće i voćarstvo.* Prilozi za istraživanja pomološka, etnografska i kulturno-istoriska. Beograd

1923 *Naše voće.* Prilog građi za domaću pomologiju i etnografiju. Beograd

1925 *Voće Južne Srbije.* Građa pomološka i etnografska. Beograd

MARETIĆ, Tomo

1966 *Naša narodna epika.* Ed. 2. Napomene i pogovor V. Nedić. Beograd

MILOŠEVIĆ-ĐORĐEVIĆ, Nada

1971 *Zajednička tematsko-sižejna osnova srpskohrvatskih neistorijskih epskih pesama i prozne tradicije.* Beograd

RAPAICS Raymund

1935 *A fűzfaalma. Természettudományi Közlöny* 1935. Tom 67. 120–123.

SOFRIĆ, Pavle

1912 *Glavnije bilje u narodnom verovanju i pevanju u Srba.* Beograd. (Reprint Beograd, 1990)